

Litteratur om dansk landbohistorie 1959–1975

Af Claus Bjørn og Margit Mogensen

Denne oversigt over litteratur vedrørende dansk landbohistorie knytter sig til de to foregående af Gunnar Olsen offentliggjorte artikler – for årene 1945–51 i Fortid og Nutid XIII s. 263 ff. og for årene 1952–59 i XX s. 273 ff. Denne oversigt skyldes for tiden indtil ca. 1800 arkivar Margit Mogensen, Landsarkivet for Sjælland, for tiden derefter lektor Claus Bjørn, Københavns universitet. Oversigten medtager bidrag trykt fra og med 1959 og til og med 1975. Der har naturligvis været afgrænsningsproblemer til beslægtede discipliner, først og fremmest materiel folkekultur/europæisk etnologi, og oversigten gør ikke krav på fuldstændighed. Særlig for tiden efter 1800 kan der findes bidrag til landbrugets og landbosamfundets historie spredt i utallige bøger og artikler af topografisk, personalhistorisk og anden karakter.

Hjælpemidler. Bibliografier, registraturer m.v.

I sin oversigt over dansk landbrugshistorisk litteratur 1952–58 i Fortid & Nutid bd. XX kunne Gunnar Olsen som denne periodes vigtigste bidrag til hjælpemidler til studiet anføre Dansk Landbrugsbibliografi bd. I ved Ole Karup Pedersen (1958). Det er med beklagelse man må notere, at de flg. tre bind, som skulle have ført bibliografien op til 1914, aldrig er udkommet. Siden 1958 er udkommet Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913–42 bd. I–IV (1966–73) og for landbohistorien er navnlig bd. I's afsnit vedr. Danmarks økonomiske forhold og erhvervsliv relevant. Siden 1968 har Den danske historiske Forening udsendt årsbibliografier, hidtil er udkommet 1967, 68 og 69. Her er anvendt

samme saglige opdeling som hos Henry Bruun. Blandt specielle bibliografier kan nævnes bibliografi over Fridlev Skrubbeltangs arbejder i festskriftet til denne (1970) ved Claus Bjørn samt bibliografi over lokalhistorikeren H. K. Kristensens arbejder, trykt i Fra Ribe amt 1975.

Hvad man har måttet savne som indgang til den trykte litteratur har man i flere tilfælde fået til det utrykte materiale. Thelma Jexlev: Lensregnskaberne (Fortid & Nutid XXV 1974) giver dels en kort introduktion til materialet dels en fortegnelse over de bevarede lensregnskaber i Rigsarkivet for perioden ca. 1560–1660. Den centrale administration af landvæsenssager blev efter 1660 varetaget af Rentekammeret, hvortil Rigsarkivet som Vejledende Arkivregistratur XII har udsendt Rentekammeret I Danske og norske afd. 1660–1848, ved Jens Holmgaard (1964). Registraturen har en udførlig indholdsfortegnelse, person- og stednavneregistre.

Også fra den øvrige del af det statslige arkivvæsen foreligger forskellige hjælpemidler og registraturer, som har gjort det lettere at orientere sig i samlingerne. Således kan anføres Landhusholdningsselskabets arkiv 1769–1834 bd. I–III udgivet af Erhvervsarkivet ved Ole Degn og Fritz Tandrup (1971–74). Her er dels tale om en registratur til arkivet dels person- og stednavne registre til selskabets journaler.

Et for landbrugshistorien centralt arkivfond som godsarkiverne har hidtil hvad registraturer angår ladet en del tilbage at ønske. Landsarkivet for Fyn har imidlertid taget denne opgave op i Lotte Jansen: De fynske godsarkiver. En introduktion (1975) og i 2 bd. registraturer, nemlig til

Claus Bjørn, f. 1944, mag. art. 1970, lektor v. Historisk institut, Københavns universitet.
Margit Mogensen, f. 1946, cand. mag. 1974, arkivar v. Landsarkivet for Sjælland m.m., København.

godserne A–B og godset på Langeland (begge udsendt 1975). Lotte Jansens introduktion er blevet et nyttigt hjælpemiddel til studiet af en lang række af landbohistoriens mest centrale emner, ikke blot set i relation til de fynske godsarkiver, men til godsarkivalier i almindelighed.

Primært af hensyn til den slægtshistoriske forskning har Landsarkivet for Nørrejylland i 1970 udsendt oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier (ved Poul Rasmussen) og i 1971 registratur og sageregister til de jyske ryttergodsarkivalier 1670–1767. Ganske vist har registrene en tendens til at svulme op til skade for overskueligheden, men alligevel er der gennem registrene banet nye veje for udnyttelse af hidtil vanskeligt tilgængelige arkivalier.

Poul Rasmussen: Hedekolonierne (1975, udarbejdet sammen med N. W. Lund) indeholder en udførlig registratur af det nørrejske landsarkivs arkivalier vedr. de jyske hedekolonier.

Landsarkivet for Sjælland har 1964–73 udsendt stencilerede registraturer til de sjællandske, lolland-falsterske og bornholmske retsbetjentarkiver (herredsfoged, birkedommer og byfogedarkiver). Det har betydning, at det er muligt f.eks. hurtigt at orientere sig om, hvad der for de enkelte retskredse findes af tingbøger, dombøger, skøde- og panteprotokoller og skifteprotokoller for tiden frem til 1919. Det skal bemærkes, at disse arkivfonde i bredeste forstand rummer kilder til ejendoms- og landbrugshistorien.

Brandforsikringsarkivernes taksationsprotokoller hører til de bedste kilder til landejendommenes bygningshistorie. For bøndergårdenes vedkommende blev brandforsikring først almindelig omk. 1800, hvorimod hovedgårdene oftest var forsikret fra midten af det 18. århundrede. I Købstædernes og landbygningernes brandforsikringsarkivalier indtil ca. 1872 (udg. af Landsarkivet for Sjælland m.v. 1967) findes en indledning, som tegner et rids af brandforsikringens historie, og et sogneregister gør det muligt hurtigt at se, hvad der findes af protokoller fra de en-

kelte lokaliteter. En uddybning af emnet findes i Helle Linde: Landbygningernes brandforsikring (Fortid & Nutid 1966) og for den centrale styrelse af brandforsikringsvæsenet kan peges på Frank Jørgensen: Brandforsikringsarkivalier i Rigsarkivet vedr. landbygninger (Fortid & Nutid bd. XXIII). Her gives en introduktion til materialet, som bl.a. rummer brandskadesager. For en senere periode – tiden efter 1850 – har Chr. R. Jansen i: Nyt, centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter (Erhvervshistorisk årbog 1972) redegjort for det supplement til ejendomshistorien m.v., der kan hentes i de udførlige vurderingsforretninger, udfærdiget i forbindelse med optagelse af kreditforeningslån.

Til landvæsenkommissionssagerne i de jyske amtsarkiver har Hans H. Worsøe givet en historisk oversigt i artiklen: De lokale landvæsenkommissionsarkiver og deres arkivalier (Arkiv bd. 2 1969). Kommissionsmaterialet går tilbage til 1770'erne og for bl.a. undersøgelser over udskiftning er dette materiale grundlæggende.

I arkivernes kort- og tegningsamlinger findes f.eks. adskillige udskiftningskort og kort over hovedgårdsmarker. For det sjællandske landsarkivs område er der i 1973 udsendt stencileret registratur over arkivets kortsamling. Registraturen er forsynet med sogneregister og på landsarkivets læsesal er opstillet et seddelkartotek med fotografier af samtlige kort i samlingen.

Det sjællandske og fynske landsarkiv har udgivet kortfattede »guider« til samtlige arkivfonde: Harald Jørgensen: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt (1966) og Anne Riising: Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. (1970).

Som hjælpemiddel til landbohistoriske studier tjener naturligvis i almindelighed anvisninger i arbejdet med det historiske kildestof, hvorfor der her blot som helhed skal henvises til den metodedebat, der har udfoldet sig navnlig fra slutningen af 1960'erne. Adskillige af de i denne oversigt

nævnte fremstillinger rummer mere eller mindre udtalt en kritisk stillingtagen til kildegrundlaget og dermed til den metode, der arbejdes efter. Karl Kr. Overmark: *Kildeværdien af det 18. årh.'s bondeskifter* (Vendsysselske årb. 1970) behandler et klassisk problem i dansk landbohistorie, mens Fridlev Skrubbeltang i *Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie* (Fortid & Nutid bd. XXIV 1970) nævner mange af de grundliggende problemer for den landbohistoriske forskning, ligesom der udstikkes mulige linier for den fremtidige forskning på området.

Kildeudgivelser

Landbohistorisk Selskab – indtil 1968 Selskabet til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie – har fortsat udgivelsesvirksomheden, så der nu foreligger udgaver af et betydeligt antal kilder til især den ældre danske landbohistorie. Nedenfor anføres de vigtigste af de større kildeudgivelser i nogenlunde kronologisk orden, men der er samtidig forsøgt en vis saglig opdeling. Oversigten er heller ikke på dette område udtømmende, således vil man i amtsårbøgerne kunne finde udgivelser af flere mindre ting, som ikke nævnes her, men som kan være af værdi for landbohistorien på det lokale plan.

Udgivelsen af danske middelalderbreve er fortsat, og man er nu nået til 1363 (*Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab). Udførlige registre gør det muligt at finde frem til de mange steder, hvor det middelalderlige landbosamfund afspejles i kilderne.

Til Landbohistorisk Selskabs første udgivelser hørte tingbøgerne. De fire tingbogsrækker, man udvalgte, er siden 1959 afsluttet eller videreført, så rækken af ældre danske tingbøger nu omfatter: Herlufholm birks tingbog 1616–33 (ved Karen Marie Olsen 1954–59), Åsum herreds tingbog 1640–48 (ved Aksel E. Christensen

og Troels Dahlerup 1956–62), Skast herreds tingbog 1636–40 (ved Poul Rasmussen 1954–69) og Sokkelund herreds tingbog 1621–22, 1625–37 (ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen 1956–74). Et forsøg på udarbejdelse af sagregister til tingbøger er gjort af Vald. Andersen for Malt herreds tingbog 1657–1719 (Ribe amt 1969, småskrifter nr. 8) Sagregister til Skast og Sokkelund herreders tingbøger er under udgivelse af Landbohistorisk Selskab. Det har været diskuteret hvilke udgivelsesprincipper, der var mest formålstjenlige ved det fremtidige arbejde med tilgængeliggørelse af tingbøgernes indhold. Denne diskussion kan bl.a. følges i *Fortid & Nutid* bd. XXIII–XXIV 1969–71.

Referatformen er anvendt ved udgivelsen af Viborg landstings dombøger 1616 og 1617 A, Landsarkivet for Nørrejylland (ved Poul Rasmussen 1965- og 1971). Der er givet kortfattede referater af de enkelte sager samt af dommenes indhold. Herved er udgaven blevet en nyttig indgang til de originale dombøger, og vil i mange tilfælde kunne erstatte disse.

En anden vigtig udgivelse af domme er den af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie foranstaltede udgivelse af *Det kgl. rettertingsdomme og rigens efterfølgninger fra Chr. 3.'s tid* (ved Troels Dahlerup bd. I–II 1959 og 1969). Udgaven har person- og stednavneregister samt et juridisk sagregister.

Landstingenes skøde- og panteprotokoller er for den ældre periodes vedkommende de vigtigste kilder til oplysning om ejendomsforhold og sider af den økonomiske historie. Landbohistorisk Selskab har ved Jens Holmgaard og Poul Rasmussen udgivet Viborg landstings skøde- og pantebøger bd. I–II 1624–37 og 1645–57 (1969–73). Et tredje bd. er under udarbejdelse. Her er tale om en udgivelse af de ældste landstingsbøger i Danmark, idet der fra Sjælland og Fyn først findes skøde- og pantebøger fra landstingene henholdsvis 1632 og 1646. I det sjællandske landsarkiv har man i 1974 ved hjælp af EDB udarbejdet udførlige registre til Sjællands lands-

tings panteprotokoller for perioden 1632–1761.

Til landbohistoriens vigtigste kilder må regnes jordebøgerne. Landbohistorisk Selskab har udgivet Århusgård og Åkær lens jordebog 1544 (ved Troels Dahlerup 1960) og Århus domkapitels jordebøger I–II (ved Poul Rasmussen 1972 og 75). Bd. I omfatter jordebøger 1600–63 og bd. II jordebøger 1313–1600. Med disse udgaver – rigt forsynet med kommentarer og registre – fremlægges alle eksisterende jordebøger fra Århus domkapitel for tiden før 1663.

I forlængelse af udgaven fra 1956 af Roskildebispens jordebog og regnskaber har Kildeskriftselskabet i 1965 udgivet Roskilde kapitels jordebog 1568 (ved J. C. Arhning). Gennem denne jordebog, som bygger på flere tidligere middelalderlige forlæg, belyses navnlig udviklingen efter reformationens gennemførelse i 1536 og kirkegodsets overgang til krongods.

Silkeborg lens jordebog 1586 (ved Poul Rasmussen 1964) rummer udover selve jordebogen Poul Rasmussens fremstilling af Silkeborg lens godsdistrikts historie for perioden tilbage til 1536 og for bispegodset for perioden før 1536.

Jacob Ulfelds jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588 (ved Svend Gissel 1964) har foruden det almindelige jordebogsstof mange oplysninger om bygninger og forhold godset vedrørende. Udgaven prydes af originalens kolorerede prospekter af de godser, jordebogen omfatter.

Regnskaber er ofte det materiale, som lader os komme nærmest dagliglivet på godserne. Et af de ældste bevarede godsregnskaber stammer fra Herlufholm, og det er udgivet af Landbohistorisk Selskab, Merete Dahlerup: Herlufholm frie skoles regnskab 1585–86 (1975).

Præsternes centrale placering i ældre tid som bindeled mellem menigmand og myndighederne har sat sig frugtbare spor i såvel de indberetninger, man mellem år og dag afkrævede dem, som i private optegnelser og biografiske og topografiske indførsler i de ældste kirkebøger. Såvel land-

ets nordligste som sydligste egne er repræsenteret med Præsteindberetninger om fæstegodset m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599, ved C. Rise Hansen (1964) og Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. for tiden efter reformationen, ved Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse. 1. hft. (1971), 2. hft. under udarbejdelse.

Vort kendskab til en stor del af de danske sognes topografi på Chr. 4.'s tid skyldes de indberetninger, som i 1620'erne og 1630'erne indsendtes til Ole Worm. Indberetningerne – som desværre mangler for Viborg, Slesvig og Sjællands stifter – har alle tidligere været trykt, men har skullet søges flere forskellige steder. Landbohistorisk Selskab har nu udgivet indberetningerne samlet: Præsteindberetninger til Ole Worm. Bd. I Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42 og bd. II Indberetninger fra Århus, Fyn og Lunde stifter 1622–25, begge bind udgivet ved Frank Jørgensen, 1970–74.

I serien Ældre danske kirkebøger er hidtil udkommet Levnedsløb i Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger 1646–1731. Bd. I–II ved Ole Højrup, 1963–68, genoptrykt 1975. Kirkebøgerne fra dette dobbeltsogn ved Slagelse er et af de fineste eksempler på biografiske optegnelser om sognets døde, som visse præster gjorde sig ulejlighed med at indføre i kirkebøgerne. Ole Højrup's udgave af de biografiske dele af disse sognes kirkebøger er rigt kommenteret, bl.a. på grundlag af Antvorskovs lens-, rytter- og amtsregnskaber.

Rigsarkivet har fortsat udgivelsen af Kancelliets Brevbøger til 1645 (1968). Før oprettelsen af Rentekammeret i 1660 ekspederedes landvæsenssager af enhver art gennem Kancelliet, og brevbøgerne hører derfor til blandt denne periodes vigtigste kilder til landbohistorien. Benytteren hjælpes som ved de tidligere bind i serien gennem sted- og personnavneregistre. Se i øvrigt Paul Ørberg: Kancelli og brevbøger i Fortid & Nutid bd. XXIV.

I 1971 udsendte Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie Arent Bernt-

sens Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed (1656) i reprografisk udgave efter originaludgaven, og i 1975 udsendte Landbohøistorsk Selskab Henrik Pedersen: De danske landbrug, fremstillet på grundlag af forarbejderne til Chr. V's matrikel 1688 (1928). Den nye udgave er forsynet med en kildekritisk vejledning af Fridlev Skrubbeltrang.

For det 18. århundrede er det bevarede kildemateriale langt rigeligere end for de foregående århundreder. Erik Hvidtfeldt har udgivet Præsteindberetninger fra Viborg stift 1771 (Fra Viborg amt 1959). En anden type indberetninger – men ikke mindre betydningsfulde – er dem Rentekammeret i 1778 gennem amtmænd og lensbesiddere lod indhente om mulighederne for at forbedre landets kornproduktion, kvalitativt som kvantitativt. Disse indberetninger er trykt i Bol & By 3 (1962): Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Gennem disse indberetninger fås indblik i landbrugets produktionsvilkår i tiden umiddelbart før de store landboreformer. Materialet er ikke uden lakuner, og udgivelsen medtager ikke alle besvarelser på Rentekammer-cirkulæret.

Jens Holmgaard har i Danske Magazin 8. rk. bd. I udgivet Den stolbergske plan af 14. okt. 1758 til landboreformerne på Hørsholm gods, og Knud Prange har udgivet Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–80 (Bol & By 6, 1972). Gennem disse præsteoptegnelser kommer man tæt ind på dyrkningsforholdene på en enkelt gård, ganske vist ikke nogen typisk bondegård.

Blandt udgivelserne af skøder og jordebøger, som også omfatter 1700-tallet, skal nævnes Skaføgaard's adkomstbreve og jordebøger 1647–1797, udg. af Knud J. V. Jespersen m.fl. (1975). Kilderne ledsages af en fyldig indledning, hvori der bl.a. bringes betragtninger over jordebogsmaterialets kildeværdi.

At få udviklingen belyst, som den tog sig ud fra bøndernes side, er vanskeligt, fordi så få bønder har efterladt sig skriftlige vid-

nesbyrd. Landbohøistorsk selskab har med udgivelsen af Fæstebonde i Nørre Tulstrup Chr. Andersens dagbog 1786–1797 udg. af Jens Holmgaard (1969, genoptryk 1976) indledt udgivelsen af eksempler på bonde dagbøger og -optegnelser fra 18. og 19. århundrede.

Birthe Hjorth Pedersen: Optegnelser fra Drejø 1794–1845 (Fynske årb. 1971) giver i uddrag en bonde dagbog ført på den sydfynske ø, hvor driftsfællesskabet bestod til ind i det 19. årh. Fra 19. årh. har særlig de lokalhistoriske årbøger et omfattende stof af dagbogs-, arbejds- og regnskabsoptegnelser og erindringsartikler fra landbosamfundet. Her skal af den første type nævnes T. Balle: Hannæsbondens Christen Jørgensens dagbog og regnskabsbog 1826–75 (Thisted Amts Historiske Årbog 1971) og C. Gaardboe: En bondekarls dagbog 1876–77 (Vendsysselske årbøger 1966). Af erindringsartiklerne er der særlig grund til at fremhæve G. Rosling: Træk af fynsk almue- og bondeliv 1861–85 (Fynske Årb. 1970), der skildrer landbruget på overgangen fra det traditionelle bondesamfund til den nye tid – herunder brug, der *ikke* fulgte med. N. Fr. Rasmussen (udg.): Søren Hyldegaards erindringer (Hist. samf. for Sorø amt 1971–72), skildrer typen på en »andelsbonde« med den stærke aktivitet i politisk, fagligt og økonomisk arbejde. C. Lindberg Nielsen: J. B. S. Estrup som landmand (Fra Randers amt 1965) meddeler en række breve fra den fhv. konseilpræsident til forvalteren på Skaføgaard fra dette århundredes begyndelse.

En dagbog af en ganske særlig karakter er offentliggjort i Bol og by 7, F. Skrubbeltrang (udg.): M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97 (1973). Som medlem af den sjællandske hoverikommission berejste denne reformvenlige godsejer og amtmand et større antal godser, og hans optegnelser rummer et væld af oplysninger om hovedgaard drift, hoveriforhold og forholdet mellem godsejere og bønder. Udgifveren har forsynet udgaven med en

indledning, der giver en oversigt – den eneste nyere – over hoveriets udvikling før og under reformperioden.

Af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra beg. af 19. årh. er genudgivet C. Dalgas: Ribe amt (1830/1972) og St. St. Blicher: Viborg amt (1839/1973), og ligeledes er genoptrykt Fr. Chr. Lund: Beskrivelse over Øen Thorseng (1823/1973). Aktstykker til Oplysning om Stavn-sbaandets Historie, udg. af J. A. Fridericia (1888) er genoptrykt af Kildeskriftselskabet i 1973.

Brede fremstillinger

Det almindelige standardværk om dansk historie, Politikens Danmarks historie (1962–66) er kun delvis tilfredsstillende, når det gælder skildringen af landbruget og landbosamfundet. Bedst står bd. 7 (1596–1660), 8 (1660–1721), 12 (1870–1913) og 13 (1913–39), som må siges rimeligt at meddele, hvad der omkring 1960'ernes begyndelse kunne siges og menes om de forskellige perioder. Det må særlig beklages, at dispositionen af bd. 9 og 10, der skiller ved 1784, tilligemed forfatterens interesser har gjort fremstillingen af perioden ca. 1750 til 1810 mindre tilfredsstillende.

Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1962) er for landbrugets vedkommende, kontant og klart udformet og ajour med den foreliggende litteratur. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I–II (1971–74) bringer mere stof, bl.a. værdifuldt talmateriale, og giver med den større bredde lejlighed til en mere detaljeret fremstilling. Mange steder mærkes dog i de enkelte sagforhold forf.'s stærke afhængighed af den foreliggende, ældre eller nyere, litteratur.

Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede (I 1790–1870, 1963 og II 1870–1963, 1964) samt Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede (I

1620–1720, 1969 og II 1720–1790, 1971) lægger sig bevidst op af traditionen fra Troels Lunds kulturhistoriske linie med en stærk vægt på fremstillingen af dagliglivet, arbejdet, festsikke og moralnormer osv. I hvert bind bidrager flere medarbejdere og det giver naturligvis fremstillingen skiftende præg og værdi, men der er gode bidrag til landbrugets udvikling fra 1600-tallet og til idag og naturligvis meget stof om landbosamfundets liv.

I de allerseneste år er der fremlagt en lang række skitser til en marxistisk fremstilling af større eller mindre perioder af dansk historie. Mest gennemarbejdet er Busck m.fl.: Klassestrukturen i Danmark 1870–1920 (Den jyske historiker 3/4, 1973/74), som trækker linien tilbage til ca. 1750, og et forsøg på særlig at beskæftige sig med landbrugets og bindernes forhold i Marxistisk antropologi 3/4, 1974 – Jørn Falk m.fl.: Bønder og klassekamp.

Enkelte lokaliteters historie

En betydelig mængde oplysninger vedrørende landbrugets historie og tidligere tiders landbosamfund er fremlagt i *sognehistorierne*, der stadig bliver udsendt i et ret betydeligt omfang. Der er stor forskel i disse bøgernes omfang – og adskillige af de mest kortfattede er ikke medtaget i det følgende – og i kvalitet. Tilsyneladende fastholdes den traditionelle fordeling med de fleste og bedste fra det vestlige Jylland, færre fra resten af hovedlandet og Sjælland og ingen fra Lolland-Falster og Bornholm.

Et betydeligt antal sognehistorier, først og fremmest fra Vestjylland, koncentrerer sig meget stærkt om de enkelte ejendomme og deres besidderes historie. H. P. Jensen: Dejbjerg (1966), bringer imidlertid også gode bidrag om sognets religiøse liv i nyere tid med det stærke præg af indremission. Valdemar Andersen og Alfred Kaae har bidraget med hver en lille række bøger. Også deres skildringer er i høj grad rettet ind mod de enkelte gårde og steds

historie, men sigtet – at skildre det lokale samfund – bliver dog ikke derfor tabt. Begge har i fuldt omfang draget nytte af tingbøgerne til skildringen af tiden før 1800 (meget få har benyttet retsbetjentarkiverne til at belyse forholdene senere), og i deres bøger lægges også vægt på det for hvert sogn særegne. Valdemar Andersen har udsendt: Hærvejs sognet Læborg (1961), Vorbasse. Et hedesogns historie (1963), der bl.a. skildrer den tidlige hede-kolonisation, og Bække sogn II (1973). For Alfred Kaaes vedkommende drejer det sig om: Lem sogn (1962), Hover (1967) og Staby sogn (1972).

Hans Jensen: Grene sogn 1790–1969 (1969) og Kr. Kristensen: Fåborg sogn (1962) har hovedvægten på tiden efter 1800 og lægger stor vægt på behandlingen af lokalsamfundets institutioner, sogneråd, skolevæsen og foreningsliv. H. C. Boje: Gødvad sogns historie (1969) er meget kortfattet for tiden efter 1800, men rummer meget, og kyndigt behandlet stof om landbefolkningens levevilkår under skiftende ejere (kronen, private godsejere) frem til reformerne. Skildringen af Gødvadbøndernes forhold kan virke som et korrektiv til de sædvanlige skildringer af bøndernes kår i 17. og 18. århundrede. Henning Hall: Skår af Randlev-Bjergager sognes historie (1971) – en meget statelig publikation – fra 1700-tallet og fremefter giver en bred, detailleret, men måske lidt uoverskuelig, fremstilling af landboforholdene i de to sogne. Niels Blichers tid i pastoratet er naturligvis indgående behandlet.

Fra Fyn må fremhæves Sv. Frederiksen: Åsum. Træk af sognets historie (1968), hvor hovedvægten er lagt på sognets forhold i 1700-tallet og hvor bevarede optegnelser fra en af gårdene tilbage til 1780'erne giver fremstillingen særlig værdi ud over det snævert lokale. For Sjællands vedkommende kan nævnes Arne Majvang: Dalby og Tureby sognes historie I–III (1960–63) rummer i bd. 2 en bred skildring af herregården Turebyholms historie, i bd. 3 landsbyen Dalbys forhold med

ikke mindst en god belysning af kulturelle, sociale og politiske forhold efter landboreformerne. S. K. Risbjerg Thomsen: Blade af Saaby og Kisserup sognes historie (1968) er ret kortfattet, men udnytter provst Heibergs omfattende optegnelser i kaldsarkivet vedr. reformerne. Niels Fr. Rasmussen m.fl.: Om liv og virke i Nordrup-Farendløse 1800–1970 (1970) er en udmærket skildring af det lokale økonomiske, politiske og organisatoriske liv, mens Jens E. Hansen m.fl.: Sneslev sogn i Midtsjælland (1974) er veldisponeret og i mange henseender et mønster for tilsvarende arbejder. Her er landsbyen og den lokale herregård (Eskilstrup) behandlet ligeligt og ført op til idag. Kirke og præstehistorie fylder ikke urimeligt, men der er blevet god plads til sognets institutioner fra midten af 1800-tallet og frem til idag.

Af *godshistorier* foreligger få et beskedent antal. Arne Majvang: Bregentved. Haslev og Frerslev sognes historie (1972) er meget koncentreret om ejerne af Molkteslægten og udtømmer på ingen måde det rige materiale til godsets historie, der findes på stedet. I R. Skovmand: Jægerspris slot og kong Frederik den syvendes stiftelse (1974) har Claus Bjørn ret kortfattet behandlet godsets historie. Noget mere plads har godshistorien fået i Ørslev kloster (1975), hvor J. P. la Cour Dragsbo og Grete Rung skildrer Ørslev kloster som landbrug efter 1584. Skildringen har tyngdepunktet i det 19. årh. og 20. årh.'s begyndelse. Temmelig indgående er også P. K. Hofmansen: Estvadgård og Flyndersø Mølle (Skivebogen 1973–74) med tyngdepunktet før 1800. H. K. Kristensen: Hovedgården Estrup i Malt herred (1968) er en solid og kyndig fremstilling af et tilsvarende mellemstort jysk gods' historie, men her med vægten lagt på 17. og 18. århundrede. C. D. O. Lunn har gennemgået Knabstrups historie (Fra Holbæk Amt 1961–67) og H. Mark tilsvarende det østjyske gods, Kollerups (Østjysk Hjemstavn), begge med stærk vægt på det personalhistoriske. Svend B. Olsen: Svenstrup (Fra Himmerland og Kær Herred 1969) og J. Jeppesen

Jensen: Nordkær (Fra Himmerland og Kær herred 1971) behandler en storbondegårds udvikling fra senmiddelalderen til idag.

Enkelte *egnes* eller *lokaliteters* landboforhold er behandlet i Bjerre herreds bogen (1963), hvor en opsplitning på mange afsnit kan vanskeliggøre overskueligheden. Gunnar Olsen: Kronborg vestre birk (1961) har jurisdiktionens historie som hovedemne, men får dog plads til en kyndig gennemgang af landboforholdene, hvor man særlig mærker sig forfatterens påvisning af bøndernes relative velstand i 16. årh. og senere behandlingen af sandflugten. Den helt lille lokalitet, landsbyen, følges fra middelalderen til vor tid i Erik Kromann: Bukkehave – en landsbys historie (Lolland Falster historisk samfunds årbog 1967). Karl Erik Frandsen: Taarnby (1975) og Karl Erik Frandsen m.fl.: Starreklinte (Kulturgeografi 1975) er omtalt nedenfor (se s. 82).

Tiden indtil 1660

Befolkningsforhold og landbosamfundets befolkningsgrupper

Den demografiske udvikling indgår naturligt i mange landbohistoriske fremstillinger, men desuden foreligger en del afhandlinger fra de seneste år, hvor netop befolkningsforholdene på landet har været hovedemnet. I reglen er der samtidig tale om forsøg på at belyse de enkelte gruppers indbyrdes relationer socialt og retligt.

I landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang (1970) har Thomas Riis publiceret en studie: *Villici og coloni indtil 1340*. Afhandlingen konkluderer, at coloni (gårdsæderne) bevarede en ret ensartet status, mens villici (bryderne) i løbet af perioden blev en langt mere differentieret gruppe. Tillige berører Riis diskussionen om feudalisering i Danmark.

Den nordiske adel i senmiddelalderen var emne for det nordiske historikermøde i København 1971. Møderapportens danske bidrag er udarbejdet af Troels Dahlerup

(s. 45-80). Her belyses adelens rolle som godsejere og der gives et rids af godsstrukturen indtil reformationen. Erik Ulsig har i sin disputats *Danske adelsgodser i middelalderen* (1968) analyseret dels adelens forhold, og dels de øvrige grupper inden for det datidige landbosamfund: bryder, landboer og gårdsæder.

Knud Prange har med *Bonde i Thy*. En standshistorisk studie (Bol & By 5 s. 19) bidraget til forøget indsigt i specielt lavadelens forhold, idet en enkelt sådan slægt følges igennem 1400- og 1500 tallet. Samme del af adelen har været emne for Kr. Værnfeldts undersøgelser i jyske tingbøger fra 15-1600-tallet: *Kjær herreds knaber og deres frænder* (Fra Himmerland og Kjær herreder 1967). Studier over såvel en enkelt adelmands forhold som dansk adelig økonomi i almindelighed i 1600-tallet er foretaget af Helge Land Hansen, koncentreret omk. den fynske adelsmand Ejler Høg (Fynske årb. 1969-70).

Sv. Aa. Hansen har med disputatsen *Adelsvældens grundlag* (1964) fra 1475 til 1720 fra en økonomisk-sociologisk synsvinkel markeret nogle hovedudviklingslinier.

Generelt kan der endvidere henvises til litteraturen om agrarkrise, ødegårde m.v., hvori demografien selvfølgelig indgår.

Den senmiddelalderlige krise m.m.

Krisen i det senmiddelalderlige agrarsamfund samt dens årsager og konsekvenser i videste forstand har optaget adskillige forskere i de senere år. Meget af denne forskning har som sit udgangspunkt taget C. A. Christensens banebrydende afhandling *Ændringer i landsbyens sociale og økonomiske struktur* (Hist. Tidsk. 1964) samt rapporten fra det nordiske historikermøde i Bergen samme år, hvor C. A. Christensen ligeledes har taget denne problemstilling op. Med inspiration i historikermødet dannedes Det nordiske Ødegårdsprojekt for gennem punktanalyser fra de nordiske lande at nå frem til synteser omkring års-

gerne til ødegårdsproblemet. Et foreløbigt resultat af dette inter-nordiske arbejde er Publikasjon nr. 1. Nasjonal forskningsrapport 1972. Svend Gissel har udarbejdet det danske bidrag til rapporten.

Uafhængigt af C. A. Christensen har Erik Ulsig i disputatsen om sjællandske adelsgodser (se s. 55) kunnet påvise nedgang i landgilden og krisetilstande i almindelighed. Ulsig, hvis undersøgelser rækker frem til Chr. 2.'s tid, gør op med forestillingen om bondegården som den centrale brugsenhed i højmiddelalderen; der var i høj grad tale om storgodser. Et vægtigt nyt bidrag til diskussionen er givet med Per Raslows studier over Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede (H.T. 1975). I dette herred påvises en forholdsvis forskellig udvikling for de enkelte godsenheder, alt efter hvem ejeren var og hvor godset var beliggende. Der manes til lige til forsigtighed mod generaliseringer ud fra det ofte spinkle og tilfældige kilde-materiale, som står til rådighed.

Med sin studie over jordprisforholdene har E. Ladewig-Petersen belyst konjunkturforskydningen 1370–1440 (Middelalderstudier tilegnet Aksel E. Christensen 1966). Prisfaldet på jord med ca. 40 % i den omhandlede periode var en af årsagerne til fæstesystemets fremmarch. Denne brugsform hævdes under de givne betingelser at have været mindre bekestelig end det hidtidige brydesystem.

Svend Gissel har i festskriftet til Fridlev Skrubbeltrang 1970 rettet kritiske bemærkninger mod Ladewig-Petersens metode i nævnte afhandling (Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1660).

Kendskab til gårdantallet over en længere periode kan være med til at kaste lys over den økonomiske udvikling. Fridlev Skrubbeltrang: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede peget på en noget større kontinuitet end hidtil antaget. (H. T. 1971).

Ejendomsforhold

Poul Rasmussen: Dronningborg lens jordegods (Fra Randers amt 1960) offentliggør en oversigt over lenets besiddelser og over de enkelte gårdes oprindelse. Sogn for sogn giver Kr. Værnfeldt redegørelse for ejendomsforholdene i Kjær herred fra ca. 1500 til vore dage (Fra Himmerland og Kjær herreder 1969) og noget tilsvarende har samme forfatter gjort i en mindre studie fra Hvorup sogn (sammesteds).

Knud Prange har i Bol & By 5 skrevet om selvejets omfang på reformationstiden. Det påvises, at Th. Bangs angivelser (H. T. 8 r 6 bd. 1916) af at der var 10–15 % selvejere i Jylland efter Klementsfejden hviler på et meget spinkelt kildegrundlag. Samtidig peges på nye veje for udnyttelse af de mange lensjordebøger til belysning af selvejets udbredelse ved denne tid.

Bøndernes afgifter m.v.

En væsentlig del af kilderne til perioden før 1660 udgøres af regnskaber og jordebøger som giver gode muligheder for oplysninger om bøndernes afgifter. Deres vigtigste afgifter landgilde og hoveri har været genstand for indgående studier i de senere år. Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland (1968) giver en længe savnet analyse af landgildens sammensætning og dens forhold til udsæden. Gissels bygger bl.a. på besigtigelsesforretninger i forbindelse med de store mageskifter efter reformationen. Landgilden ses som en afspejling af det, den ydedes for brugen af. En fyldig dobbeltanmeldelse af F. Skrubbeltrang og Svend Ellehøj findes i H.T. 12 r. 6 bd.

Svend Gissel har tillige med Bol og by på Selsø gods (Bol & By 1) fremlagt detailstudier til disputatsen. Her udnyttes Jacob Ulfeldts jordebog 1588 og Sjællands stifts landebog, begge udgivet af Landbohøjskole Selskab ved Svend Gissel. Der gives definitioner på de vanskelige begreber bol og skyld, ligesom herlighedsafgifterne og landgildevariansen 1559–1672 analyseres.

En præsentation af lensregnskaberne,

specielt med henblik på de muligheder, de rummer for at komme tæt ind på bøndernes afgifter, er givet af Håkon Bennike Madsen: *En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511* (H.T. 1960) og: *Næsbyhoved lens bønder. En analyse af fem lensregnskaber* (Fynske årbøger 1963). Her berøres ikke kun fæstefgifterne, men også skatter og sagesalds-afgifter m.m.

Alfred Kaae har i flere sammenhænge beskæftiget sig med de vestjyske fæsternes afgiftsforhold, det vil først og fremmest sige landgilden. Kaae behandler landgilden i Lundenæs len i Hardsyssels årbog 1959 og samme emne har han taget op i *Vestjyske godsejere og deres bønder* (Hardsyssel årbog 1965). Det er navnlig tingbøgerne, der er benyttet, og på grundlag heraf påvises interessante landgildeforandringer.

Hoveriet har for perioden før 1660 været stedmoderligt behandlet i litteraturen. Årsagerne skal naturligvis søges i de problemer, som de mulige kilder rummer. Hoveriet var ubestemt og dets omfang fremgår ikke på samme måde af kilderne, som det er tilfældet med landgilden. Så meget desto vigtigere er C. Rise Hansens udgivelse af udspisningslisterne (fortegnelser over, hvad de hoverigørende fortærede) fra Ringsted Klosters gods 1570–1620 og navnlig den omfattende indledning (75 sider!) som ledsager kildeudgaven. Her belyses hoveriets art og sammensætning, hvorimod det må erkendes, at der fortsat ikke kan siges meget om den reele hoveribyrd for den enkelte bonde i denne periode. Hvis dette problem overhovedet lader sig løse, kan det næppe ske på grundlag af udspisningsregistre ved lensregnskaberne.

I festskriftet til Fridlev Skrubbeltrang (1970) har C. Rise Hansen skrevet om *Hovbønder som havnearbejdere 1609/10–1619/20*. Kildegrundlaget her er ligeledes udspisningslisterne, men undersøgelsen tager sigte på en beskrivelse af det specielle hoveri, der var pålagt bønderne i Korsør.

Stedsmålsregistre i lensregnskaberne giver gode oplysninger om de beløb, der betales ved fæstets tiltrædelse. Herom har Jørgen H. Andersen for Københavns lens vedkommende 1611–61 behandlet i *Lensregnskabernes stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde* (H. T. 1974). Stedsmålenes (senere benævnt indfæstninger) størrelse ses i forhold til gårdenes størrelse, landgilden, jordens beskaffenhed m.m. En af konklusionerne er, at der selv inden for et enkelt len har været store lokale forskelle, delvist bestemt af ovennævnte faktorer.

Som en almen introduktion til lensjordebøgerne – og dermed til bondeafgifterne – kan sluttelig peges på Poul Rasmussen: *Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. århundrede i festskriftet til F. Skrubbeltrang* (1970). Her gives med udgangspunkt i materialet fra Århus-egnen en grundig og indsigtfuld analyse af hvad man kan forvente at finde svar på i disse kilder.

1660–1760

Befolkningsudviklingen samt enkelte gruppers forhold

Periodens befolkningsudvikling er emnet for Aksel Lassen i *Befolkningsudviklingen i Danmark 1660–1769*. (Jy. Sml. V 1960). Udgangspunktet er de omstridte hovedskattemandtal fra 1660, som sammenholdes med kirkebøgernes oplysninger om fødte og døde frem til den første folketælling 1769. I Skæbneåret 1659 var forf. undersøgelser over pestens virkning på befolkningsforholdene begrænset til Jylland, her er det Sjælland. Lassen når frem til at påvise en befolkningsstigning i løbet af perioden frem til 1769 på godt 50 %. Endnu kan diskussionen om det vanskelige spørgsmål, som demografien er og bliver i tiden før de egentlige tællinger, dog ikke siges at være afsluttet.

Ejendomsforhold

Også for denne periode kan Kr. Værnfeldts foran nævnte fremlæggelse af ejendomsforholdene i Kjær herred fremhæves. De bygger på meget store dele af arkivernes relevante kilder, når det gælder spørgsmålet om hvem der ejede jorden og brugte den (antal gårde og huse).

Efter 1671 blev en del godser ophøjet til len stamhuse eller fideikommisser. Til opnåelse af disse særlige rettigheder krævedes centraladministrationens bevilling, hvorfor meget betydelige kilder til disse godsers historie »skjuler« sig i Danske Kancelli. Birgit Bjerre Jensen har i Arkiv 1970 dels peget på hvad terminologien dækker over og dels hvilke hjælpemidler, der findes for den der arbejder med disse godstyper. Oversigten dækker hele lens-perioden (til 1919).

Fæsteforhold

Hans H. Fussings disputats om Herremand og fæstebonde (genudgivet 1974) byggede bl.a. på det rige tingbogsmateriale. Dette materiale har senere inspireret andre, ikke mindst lokalhistorikere.

I Alfred Kaaes: Fæster og husbonde i Hammerum herred fremlægges i systematiseret form indholdet af tingbøgerne 1689–1751. Derigennem belyses mange sider af fæsteforholdene for en periode, som de fleste steder er fattig på fæsteprotokoller og andre egentlige fæstearkivalier. Som hovedemner kan nævnes restanceforhold, gårdforsiddelse, forholdet mellem bønderne og deres foresatte (fogder af enhver art) og bøndernes retsstilling i det hele taget. Selvejere fandtes stadig – og navnlig i disse egne af Jylland – og også disses ofte betrængte forhold giver bogen et indblik i. Ligeledes på grundlag af tingbøgerne har Kaae i Vestjyske godsejere søgt at råde bod på den mangel, at det vestjyske materiale kun i ringe grad har været taget med, når man har fremstillet fæstebøndernes forhold i denne periode. Her er det atter emner som restancer, landgilde-

forhøjelser, forsiddelser og ikke mindst kontroverser i forbindelse med bønderkarenes militstjeneste, der behandles.

Specielt de østjyske fæsteres forhold, men i øvrigt fæsteforhold i almindelighed, behandles i Fridlev Skrubbeltrang: Strejftog blandt østjyske bønder, (i Østjysk Hjemstavn 1961). Her præsenteres dels ved farverige eksempler og dels gennem Skrubbeltrangs meget omfattende fæsteundersøgelser i øvrigt de centrale emner i 18. årh.'s landbohistorie. D.v.s. den økonomiske udvikling rides op, og læseren får en introduktion til fæsteforhold i snæver forstand, årsager til fæsterskifter og indfæstningsforhold samt til landgilde og hoveriforhold.

Synet på bonden og behandlingen af ham rent korporligt berøres ofte i fremstillinger af denne periodes landboforhold, tiden før den humane strømning slog igennem. Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe (1960) gennemgår tugtelsesrettens historie, og påviser ud fra eksempler hvordan afstraffelse af bønderne kunne gå for sig. Ligeledes belyses centrale aspekter vedr. forholdet bønder/fogder. Gunnar Olsen slog til lyd for, at mange af tidligere tiders forestillinger om hårdhændet brug af f.eks. træhesten kan opgives, men understreger samtidig, at kilderne ikke giver mulighed for en kvantitativ analyse omk. problemet. F. Skrubbeltrang har knyttet kritiske bemærkninger til bogen i sin anm. i H.T. 11. rk. VI. bd. 1962, hvor der gøres opmærksom på ridefogedinstrukserne som kilde til forståelse af hverdagen på godserne.

H. K. Kristensen har i Ridefogdens arbejde på et privat gods i 1700-tallet (Nørholm og Lunderup) (Årbog for Ribe amt 1973) sammenholdt de bevarede instrukser og tingbøgerne og herigennem – måske ikke overraskende – kunnet påvise mangel på overensstemmelse mellem teori og praksis vedrørende behandlingen af bønderne. Samme forfatter har i Bondekår omk. 1700 (Århus stifts årbog 1962) fulgt en enkelt bondes skæbne på grundlag af tingbøger og fæstebreve. I modsætning til

hvad der må antages at være almindeligt ved denne tid ser man her et eksempel på en social opstigning fra fæster til selvejer, og herved bidrager artiklen på udmærket vis til at nuancere det traditionelle billede af den evig fortrykte bonde.

Krisetider og landbrugets økonomi

Aage Fasmer Blomberg giver i Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–60 (1973) et udførligt billede af krigens virkninger for bønderne, det gælder såvel kronbønderne som bønderne under de private godser og selvejerne (ca. 7 %). Gennem lensregnskaberne og tingbøgerne tegnes et billede af de økonomiske og sociale forhold, herunder naturligvis navnlig af krigens negative virkninger: de afbrudte gårde, bøndernes manglende betalingssevne p.g.a. ødelæggelserne m.m. Virkningerne af svenskekrigene berøres i adskillige lokalhistoriske undersøgelser, eksempelvis kan peges på folkelivsforskeren August F. Schmidt fra Vester Nebel sogn (Brusk herred) Vejle amts årb. 1959).

Landbrugets krise i 1730'erne har i tidens løb været genstand for flere undersøgelser, men et meget vigtigt kildemateriale til belysning af krisen har kun i ringe grad været inddraget. Det drejer sig om de indberetninger fra amtmændene, som man lod indkalde i 1735. I Arkiv 1970–72 har Hans Sode-Madsen givet en analyse af dels baggrunden for indberetningerne, og dels disses indhold og muligheder for at bringe nyt ind i diskussionen om krisens årsager og virkninger. Sode Madsen påpeger, at der var tale om en afsætningskrise og at krisen ikke så meget skyldtes folkemangelen (det var tidens hyppige forklaring) som karlenes ulyst til at fæste gårdene.

Tillige antydes indberetningernes muligheder for uddybning af emner som fæsteafgifterne og skatterne, fæsteforholdene og det syn, man i 1735 havde på bønderne. Forf. peger på flere af de forløbere for den senere reformbevægelse, som kan spores i dette materiale.

Bøndernes økonomi var dengang som nu uhyre afhængig af afsætningsforholdene. Som nævnt er dette et centralt spørgsmål i Sode Madsens artikel, men også Andreas Jørgensen har i Arkiv bd. 1 1966 berørt dette vigtige og nok noget upåagtede problemstilling i Bonde og borger på Møn i det 18. årh. – (Nærmere bestemt krisen i 1730'erne).

Markdrift og bebyggelse

Det bedste materiale til oplysning om, hvordan landsbyernes marker var inddelt i fællesskabets tid er utvivlsomt markbøgerne 1682–83. Få er som Poul Rasmussen trængt dybt ned i dette vanskeligt tilgængelige materiale, og resultaterne er publiceret i Bol og By 2 og 8. I nr. 2: De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse redegøres for de begreber, der opereres med i markanalyser. Dernæst for selve markbøgerne, deres fejl og mangler og hvilke muligheder de rummer for forståelse af bymarkernes inddeling. P. R. gennemgår udførligt de forskellige landskiftetyper på et jysk materiale. I forlængelse af disse undersøgelser kan Markbogsanalyser og bebyggelsehistorie i Østjylland ses (Bol og By 8). Igen får man vigtige definitioner på en række af de vanskelige begreber, som den der arbejder med bebyggelse og markdrift støder på. Det gælder navnlig de omstridte bol. Der gives inspirerende anvisninger på, hvilke muligheder markbøgerne i sammenstilling med det 18. århundredes udskiftningskort og beregninger giver for en rekonstruktion af bymarkerne på matriklens tid og for overhovedet at give beskrivelser af bebyggelsesforholdene (herunder påvisning af forsvundne landsbyer og gårde).

Forsøg på rekonstruktioner af marksystemer i fællesskabstiden på grundlag af markbøger og udskiftningskort fra ca. 1800 er gjort af Karl Erik Frandsen for landsbyen Starreklit i (Kulturgeografi 1975). Samme sted vil man tillige finde bonitetskort og udsædsopgørelser dels på grundlag af landgildematriklen 1662, og

dels på grundlag af synsforretninger for det 18. århundredes vedk.

For så vidt angår markinddelingen og bebyggelsesforholdene i landsbyen er en tilsvarende undersøgelse af K. E. Frandsen og Aa. H. Kampp gjort for landsbyen Sdr. Vestud på Møn (Geografisk Tidsskrift 1967) og senest af K. E. Frandsen i Tårnby. Træk af bebyggelseshistorien (1975).

Ole Widding har taget udgangspunkt i Poul Rasmussens oversigter i Bol og By 2 for at påvise nytten af at sammenstille markbøgerne med senmiddelalderligt materiale. Konklusionen bliver et delvist opgør med visse af Poul Meyers og tidligere Arups teser om at landskiftet først er kommet ind i billedet i 1400–1500 tallet. Rebningen – altså inddeling v.h.a. et reb – var kendt og benyttet allerede på landskabslovenes tid i Danmark.

1760–1800

Befolkningsforhold

Når det gælder demografien giver denne periode anderledes fast grund under fødderne end det er tilfældet for tidligere perioder. Der afholdes folketællinger 1769, 1787 og 1801, og selv om materialet særligt for 1769 er mangelfuldt – se dog Poul G. Ørberg: At skrive i mandtal (Skalk 1975) – har ikke mindst 1787 og 1801-tællingerne været benyttet. Her må først og fremmest nævnes Hans Chr. Johansen: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkr. år 1800 (Historie IX, 1970–72).

På materialet fra Rousing herred, Randers amt, afprøves metoder til brug for parallelanalyser af danske befolkningsforhold i det 18. årh. Man koncentrerer sig om fertilitet, dødelighed, vandringer og alder for indgåelse af ægteskab. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede (1975) overfører undersøgelsen på et landsdækkende materiale – 26 sogne – og udnytter foruden 1787 og 1801-tællingerne også kirkebogsmaterialet, hvorigennem det er

muligt for undersøgelsen også at belyse forhold før 1787. Poul Thestrup: Methodological Problems of a Family Reconstitution Study in a Danish Rural Parish before 1800 (SEHR 1972) repræsenterer et punktstudie i Glostrup sogn, Københavns amt, og bygger på kirkebogsmateriale fra 1677 suppleret med skattemandtal og tællinger. Grete Rung: Familierne i en landsby i godt 100 år (Præstø amts årbøger 1971–72) og samme: Gårdmænd og husmænd i Lystrup – en sjællandsk landsby i O. Löfgren: Familie, hushold og produktion (1974) følger udviklingen fra 1787 og frem til begyndelsen af vort århundrede.

Ingwer Ernst Mømsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1974) har ikke mindst i gennemgangen af folketællingernes organisation stor interesse også for danske forhold, og Benny Brinch: Folketællingen 1801 (Fortid og Nutid 1973) retter med udgangspunkt i en analyse af tællingens resultater for øen Fur i Limfjorden en kritik mod den hidtidige almindelige forestilling om denne tællings pålidelighed.

Ejendomsforhold

Omkring 1760 var kun ganske få procent af bønderne selvejere, men med de store ryttergodssalg fra 1760'erne øges tallet. Målet var primært at skaffe staten øgede indtægter, men tankerne om ejendomsbønder begynder at spille en rolle (bl.a. Henrik Stampe). Bøndernes stilling i dette spørgsmål har været berørt i flere skrifter. I Fra Holbæk amt 1962 har Chr. Mikkelsen offentliggjort: En statsspekulation med alvorlige konsekvenser for mange bønder. Det drejer sig om bønderne under krongodset i Odsherred, som man i løbet af 18. årh. udbød på auktion ikke mindre end fire gange. Artiklen er koncentreret om auktionerne i 1770'erne og bøndernes rolle i denne forbindelse. Spørgsmålet er bredere behandlet i Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred. Fæsterne under krongodset i Odsherred blev først selvejere midt i 19. årh., men slap for, som det var

tilfældet med ryttergodsbønderne under Vordingborg og Antvorskov, at komme under nyoprettede godser ved salg af området til private.

På Falster forsøgte bønderne i 1790'erne at blive selvejere, men deres projekt om overtagelse af et gods fik ikke støtte i finanskollegiet. Herom beretter P. Jensen: Den kgl. forvalter på Westenborg Gerh. Faye. Bidrag til Falsters landbohistorie (Lolland-Falsters hist. samf. årb. 1974). Mere indgående i sin anvendelse af kildematerialet er Ole G. Nielsen: Salget af Antvorskov ryttergods 1774 (Hist. årb. for Sorø amt 1974), hvor der tages stilling til, hvorfor krongodset blev solgt, hvad udbytter blev og hvilke konsekvenser det fik for området, og der drages nyttige paralleller til Holger Munks Rytterbonden (1954). F. Vestergaard: Salget af det vordingborgske rytterdistrikt (1975) gennemgår afhændelsen af dette krongodsområde støttet af et udmærket kort- og billedmateriale. Fra midten af 1780'erne stillede man bønderne på kronens ejendomme arvefæste i udsigt, bl.a. i Nordsjælland, i Odsherred og på Bådesgård på Lolland. Emnet er belyst i Birte Stig Jørgensen: Udskiftningen i Nordsjælland (1967), samme: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt (Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang 1970) og for Odsherreds vedkommende i Margit Mogensen's ovennævnte bog. Jens Holmgaard: En jysk godsslugtning (Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang 1970) skildrer et vestjysk gods, Stårupgårds, adsplitning omkr. 1800.

Fæsteforhold

F. Skrubbeltrang: Fæstegaarden som forsørger. Aftægt og anden forsorg (Jyske samlinger 1961) fremlægger resultater af en omfattende undersøgelse af materiale til fæstevæsenets historie, her væsentligst fra jyske godser, og belyser her spørgsmålet om familiefæste (dvs. at søn eller svigersøn overtog gården) og retten til at nyde aftægt hos sin efterfølger. I tal og tabeller vises, hvorledes materialet tyder på for-

holdsvis størst velstand og tryghed på Fyn og i Østjylland, mens Sjælland bød de ringeste kår. Karakteristisk er den ofte glidende overgang til aftægt, idet man kunne delvis afstå sin gård til efterfølgeren. Også godsledelsens syn på aftægtsspørgsmålet behandles, og der synes at have været et vist, frit spillerum for den afgående og nytiltrædende fæster. Samme emne belyses for Ribe amts vedkommende i Sig. Kristensen: Om aftægtskontrakter og aftægtsforhold belyst gennem kontrakter fra Ribe amt (Fra Ribe amt 1965).

Indenfor fæstesystemet synes der i 18. årh. at kunne spores tilløb til udviklingen mod bondeselveje. F. Skrubbeltrang: Development in Tenancy in Eighteenth-Century Denmark as a Move towards peasant Proprietorship (SEHR IX, 1961) opridsrer baggrunden for selveje og arvefæstes fremvækst. Afgørende var de bedrede konjunkturer fra 1750 og kronens bestræbelser for at afhænde jordegods for at skaffe penge.

Familiefæste var udbredt, og i direkte forlængelse heraf kan arvefæstet opfattes. Konklusionen i artiklen peger på, at fæstevæsenet førte frem mod selveje, ikke mindst i Jylland, allerede i løbet af 18. årh., mens udviklingen på Sjælland først ind i det følgende opviste samme tendenser.

Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred (1974) gennemgår problemet for et afgrænset sjællandsk område med en sammenligning af det odsherredske krongods og privatgodset Dragsholm. Et af resultaterne er påvisningen af større langmodighed med hensyn til restancer o.lign. på krongodset.

Hedekolonisation

Et karakteristisk træk for ikke mindst den tidligere del af reformtiden var iveren for nyopdyrkning af hidtil uudnyttede områder, og herhjemme var det først og fremmest de store jyske hedestrækninger, man interesserede sig for. Vald. Andersen: Den jyske hedekolonisation (1970) giver en grundig redegørelse for baggrunden for

koloniseringen, bebyggelsernes etablering og kolonisternes senere skæbne. Samme emne belyses, med yderligere udnyttelse af kildematerialet til tilværelsen i kolonierne og med en stærkere placering af kolonisationen i en generel opfattelse af samfundets udvikling i slutningen af 18. årh., i Niels Windfeld Lund: Kartoffeltyskerne (Folk og kultur 1975).

F. Skrubbeltang: Det indvundne Danmark (1966) giver i en bred indledning til Hedeselskabets historie også en fremstilling af opdyrkningens historie i 18. og første halvdel af 19. årh.

Hoveri

Hoveriet var stigende i løbet af det 18. århundrede, og det var bl.a. på den baggrund hoverispørgsmålet blev et af hovedemnerne for reformlovgivningen. En samlet fremstilling af problemerne omkring hoveriet har Fridlev Skrubbeltang givet i indledningen til Løvenskiolds hoveridagbog (se side 52f.). I et afsnit gennemgås hoverisagens første fase 1767–90. Hoveriforordningerne 1769, 1771 og 1773 nyvurderes og et hidtil upåagtet forordningsudkast 1768–69 fremdrages. Senere behandles de frivillige hoveriforeninger efter 1791-hoveriforordningen. Målet med disse foreninger var først og fremmest en fastsættelse af hoveriets størrelse. Ofte ses en fastfrysning af et i forvejen stort hoveri.

Birgit Løgstrup har i Bol og By 8 præsenteret baroniet Løvenborgs hoveriforhold i en afgørende periode omkring den struenseeske hoveriforordning i 1771. Det påvises, at det meget store antal hoveridage (275) som fremgik af hoverireglementet 1770 var langt over det, hovedgårdsmarkerne behøvede til dyrkningen. Det viser hoveribogen, og modsat den opfattelse, som har været fremherskende, ser det ud til at 1771-forordningens normer for hoveriet blev overholdt – i det mindste for dette gods' vedkommende. I afhandlingen berøres også bøndernes afhængighedsforhold til godsejerne netop i forbindelse med hoveriet.

I Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred (Skrifter udg. af Lokalhistorisk Afd. 4, 1974) er hoveriet analyseret for henholdsvis krongods og privatejet gods i perioden 1750–1800. For krongodset gør sig det specielle forhold gældende, at de først pålægges hoveri in natura i 1770'erne.

Opnåelse af hoveriforeninger i 1790'erne frembød mange vanskeligheder på lokalt plan. Det er emnet for P. Christensen: En godsejer og hans hovbønder (Vendssyselske årbøger 1962) Undersøgelsen drejer sig om Astrup gods.

Udskiftning og praktiske jordreformer

Næppe nogen side af landboreformerne fik så bred tilslutning som ophævelsen af fællesskabet. Fra den første landbokommissions nedsættelse i 1757 havde denne udvikling været et hovedmål, men først efter den store udskiftningsforordning i 1781 kom der for alvor gang i ophævelsen af de enkelte bønders dyrkningsfællesskab.

Udskiftningskort, – beregninger m.v. er også i de sidste 16 år blevet udnyttet til detailstudier over udskiftning og udflytning på det lokale plan.

For en samlet analyse af udskiftningen kan fortsat henvises til C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Udskiftning og jordfællesskab (1951). Vald. Andersen: Udskiftningen i Riberhus amt (Fra Ribe amt 1973) medtager forbilledligt hele amtets forhold på grundlag af omfattende arkivmateriale (amt, Rentekammer). Her gives indledningsvis en kort gennemgang af forordningerne vedr. udskiftningen, derefter en beskrivelse af de lokale forhold, og såvel godsejernes som bøndernes synspunkter trækkes frem. Alfred Bøgh: Nysum bymænds overenskomst 1771 (Fra Himmerland og Kær herreder 1971) fremlægger en beslutning om udskiftning af Nysum by, som bymændene traf – tilsyneladende uden indblanding fra gods eller landinspektør. Jens Holmgaard: Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning (Østjysk hjemstavn 1965) belyser på

baggrund af indberetninger til centraladministrationen godsejernes opfattelse af dette spørgsmål.

Fra Fyn kan nævnes Hanne Staff Johansen: En landsbys udskiftning. Bjerreby på Tåsinge (Fynske årbøger 1969), der systematisk gennemgår alle faser i udskiftningen sluttende med de enkelte ejendommers udskiftning. Her er inddraget materialet fra amtslandvæsenskommissionen. Poul Nissen: Udskiftningen i Fyns stift (Fynske saml. 1959) har herred for herred en gennemgang af udskiftningstidspunkter og omstændigheder omkring udskiftningens gennemførelse samt en generel indføring i ikke mindst de tekniske sider af udskiftningen.

På Sjælland har N. Fr. Rasmussen behandlet et større privatgods' forhold i Om udskiftningen under Giesegaard (Hist. samf. for Sorø amt 1968), mens Chr. Mikkelson: Udskiftningen af krongodset i Odsherred (Fra Holbæk amt 1965) koncentrerer sig om de første år af dette områdes udskiftning. Dette område behandles mere dybtgående, og med perspektiver ud til de sociale konsekvenser af udskiftningen i Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred (1974), hvor der som gennemgående i dette arbejde sammenlignes mellem krongodset og det private gods, Dragsholm. Birte Stig Jørgensen: Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland (1967) gennemgår udførligt udskiftningens forløb i det store nordsjællandske krongodsdistrikt, og samme emne belyses i samme: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt (Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang 1970). Begge bidrag rummer bl.a. et opgør med myten om bøndernes modstand mod udskiftningen. I Hørsholm, hvor bønderne efter 1761 reelt var selvejere (arvefæstere), var 85 % af landsbyerne udskiftet inden 1784. Derimod kan man se en stærk modstand i mange tilfælde mod udflytningen af gårde i forbindelse med udskiftningen.

Udskiftningen var for bønderne ofte nøglen til en bedre udnyttelse af jorden. På hovedgårdene havde man de fleste steder

allerede i 1770'erne gennemført holstens kobbeldbrug. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72 (Bol & By 8) giver en gennemgang af det holstenske kobbeldbrug, som det ved denne tid fungerede ved hovedgårdene under baroniet Løvenborg. Kildegrundlaget er godsets særlige hoveridagbog, hoverireglementet 1770 samt regnskaber og korrespondance i godsarkivet. Mange hidtil lidet beskrevne forhold belyses: hvor meget såedes i de enkelte marker, hvorfra kom sædekornet, hvad dyrkedes der ud over korn m.m. Ligeledes berøres den mere teoretiske diskussion omkring antallet af marker med henblik på den bedste udnyttelse af jorden. Endelig gives der præcise oplysninger om høstudbytterne og i bilag findes lister over sædskifte og besæet areal 1771-72.

Birgit Løgstrup kan i sin Løvenborg-undersøgelse påvise, at planmæssig drift gennemførtes på bøndergodset allerede før den egentlige udskiftning, men ellers må man generelt sige, at udskiftningen var forudsætningen for at noget sådant kunne gennemføres. En omfattende undersøgelse af disse forhold giver Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter 1790-1840 (Bol & By 8). På grundlag af et stort fæstebrevsmateriale samt hoveriefterretninger gennemgås de nye driftformer, og kobbeldbruget sammenstilles med det gamle trevangsbrug. Adskillige hovedgårde havde gennemført kobbeldbrug i enkeltbyer før udskiftningen mellem de enkelte bønder, og af ganske særlig interesse er bøndernes holdning til foretagendet.

Som en tilskyndelse til at gennemføre de nye driftformer og andet nyt i forbindelse med markdriften uddelte Landhusholdningsselskabet gennem en længere årrække præmier til bønderne. Studier over den »politik« der førtes på dette område er foretaget af Ole Degn: Flids og vindskibeheds belønning. I Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969 (Erhvervshistorisk årbog 1968) får man gennem lister over bl.a. den geografiske fordeling af præmierne et godt indblik i

agerdyrkningens stade i forskellige egne af landet til forskellige tider. Ole Degn har for Viborg amt givet en særlig indgående analyse af forholdene omkring præmiesystemet i Den, der ager med stude kommer også med. Erhvervsforhold i Viborg amt 1769–1807, belyst gennem landhusholdningsselskabets arkiv (Fra Viborg amt 1971). Landhusholdningsselskabets første sekretær Chr. Martfeldt, er biograferet i Erling Sørensen: Christian Martfeldt – patriot og første sekretær (Erhvervshistorisk årbog 1968).

Tiden efter landboreformerne – 1800–1850

Tidsrummet fra ca. 1800 og frem til midten af århundredet hører til de mindst behandlede i den landbrugshistoriske litteratur. Lars Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding (Erhvervshistorisk årbog 1966–67) giver i afsnit III – landbrugets forhold til brænderierhvervet – en instruktiv oversigt over driftssystemer og landbrugsteknik i tidens danske landbrug, bl.a. med udnyttelse af hidtil ikke anvendt indberetningsmateriale i Rentekammeret. Lars Rumar: Assessed Average Market Prices (Kapitelstakster) and the Prices of Cereal Grains in Denmark 1800–1850 (SEHR 1970) behandler for denne periode det »klassiske« problem om kapitelstaksternes repræsentativitet og understreger det vanskelige ved at etablere »gennemsnitspriser« i dette tidsrum. Landbrugskrisens virkninger er lokalt behandlet i Ole Halding: Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828 (Fra Randers amt 1967–68), der væsentligst beskæftiger sig med statens overtagelse af og drift af en del godser i Randers amt. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–28 (Festskrift til F. Skrubbeltrang 1970) argumenterer for, at »kornsalgskrise« vil være en mere korrekt betegnelse for, hvad der skete, og at tidsrummet bør indskrænkes til 1820 til 1825. Undersøgelsen inddrager prisoplysninger

fra et antal godsregnskaber. Den politiske rejsning af landbospørgsmålet gennemgås i Erik Stig Jørgensen: Hoverispørgsmålet i omkring stænderforsamlingerne (Festskrift til F. Skrubbeltrang 1970), som kontrasterer den faktiske betydelige aktivitet »ude i landet« med de manglende resultater, der blev opnået i stænderforsamlingerne, først og fremmest Østifternes i Roskilde.

Det moderne organisationsvæsen begynder i dette tidsrum at udvikles, men der foreligger relativt få bidrag til denne side af udviklingen. Finn H. Lauridsen gennemgår Landhusholdningsselskabets lærlingeinstitution og John W. Oldam behandler medlemstallets udvikling og sammensætning i »For fædrelandets bedre flor« (også: Erhvervshistorisk årbog 1968).

Aa. Lambert Jensen: Holsteinborg sparekasse i Sydvestsjælland (Historisk samfund for Sorø amt 1964) belyser denne, landets første sparekasse som finansieringsinstitut for landbruget. Holger Rasmussen: Københavnsbønder (Hist. Medd. om København 1963) har mere generel karakter, men dog med tyngdepunkt i dette tidsrum, og prøver at skildre de særlige betingelser, der gjaldt for landbrug og landboere indenfor Københavns nærmere omegn. Laust Kristensen: Jochum Andersen – en vestfynsk bonde (Fynske årbøger 1972) behandler en lokalt fremtrædende skikkelse – lægdsmand og sognefoged – der levede fra 1778 til 1862.

De ny landbrug – 1850–1914

Fra midten af det 19. årh. sætter en modernisering af landbruget ind. Tekniske fremskridt tages i brug, produktionen rettes ind efter markedets (først og fremmest det engelskes) behov, de sidste feudale rester forsvinder og standsskellene mellem »almue« og andre stænder nedbrydes. Der er i de senere år sket en øget indsats i udforskningen af denne periode, men foreløbig mest af spredt karakter.

En god almen introduktion leverer B.

Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel 1661–1963 (Erhvervshist. årbog 1965), hvor overgangen fra det traditionelle til det moderne landbrug skitseres.

Poul Thestrup: Fæsteafløsningen under Frijsenborg (Århus Stifts årbøger 1967) belyser bortsalget af fæstegods fra 1852 til 1912 fra dette store østjyske gods og når frem til det resultat, at priserne på de bortsolgte gårde lå under, hvad der betaltes i fri handel. En af tidens fremtrædende landmænd, der fra slutningen af 1840'erne og til slutningen af 1880'erne spillede en stor rolle indenfor dansk landbrugs udvikling, E. Tesdorf, er biograferet i H. M. Holt (Erhvervshistorisk årbog 1968) og hans kamp mod C. F. Tiegten om sukkerfabrikkerne behandles af N. Gnauer i Etatsrådernes sukkerkrig (Lolland-Falsters hist. samf. årbog 1973). Claus Bjørn: Jørgen la Cours indsats i dansk landbrugs tjeneste (Erhvervshistorisk årbog 1968) skildrer Landhusholdningsselskabets sekretær gennem en lang årrække med vægt på hans mangesidede virksomhed som landboskoleforstander, tidsskriftredaktør og landbrugets »uofficielle departementschef«.

I 1866 oprettedes Hedeselskabet, og 100-års jubilæet fejredes med udsendelsen af F. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark (1966). Bogen skildrer hedeopdyrkningsens historie, og pionererne før Dalgas får måske en lidt større plads end tidligere. Centralt er nok Skrubbeltrangs mere lige afvejning af de tre topmænds betydning – Dalgas, Morville og Mourier-Pedersen – hvor Dalgas' betydning som agitator ikke underkendes, men jævnføres med de to andres indsats på det politiske plan og i det daglige ledelsesarbejde.

Sukkerroedyrkningsen blev et af kendetegnene på det nye landbrug, og Lolland-Falsters historiske samfunds årbog 1973 er helt helliget dette emne med artikler om Fabrikken »Lolland« (E. M. Boyhus), den ovenfor nævnte om kampen om oprettelsen af en falstersk sukkerfabrik, om redskaber og maskiner (K. Snedker), arbejdskraftproblemer osv. George Nelle-

mann: Den polske indvandring til Lolland Falster (1967) har tidligere mere indgående behandlet det særlige arbejdskraftproblem, roedyrkningsen medførte.

En anden side af moderniseringen var den stærkt øgede vægt på mejeribrug, der fra 1880'erne resulterede i oprettelsen af et stort antal andelsmejerier, senere efterfulgt af andelsforeninger til varetagelse af forædlings- og forsyningsopgaver i forbindelse med landbruget.

L. Buch: Investeringerne indenfor mejerierne og slagterierne (Nationaløkonomisk tidsskrift 1960) følger finansieringen fra 1880'erne og fremefter, mens Claus Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud (Erhvervshistorisk årbog 1968), omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse (Festskrift til F. Skrubbeltrang 1970) og Social struktur og organisationsdannelse. Studier i andelsmejeribevægelsens gennembrud i 1880'erne (Från Medeltid til välfärdssamhälle, Rapport fra det nordiske historikermøde 1974) behandler emner indenfor andelsmejerierne tilblivelse og opkomst i 1880'erne. B. Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne (Festskrift til Povl Bagge, 1972) redegør for sammenstødet med andelsfolk og privatforetagender indenfor slagterierne 1890–92, hvor Tiegten's store plan om en enorm sammenslutning led skibbrud. C. Bjørn: Andelsgrovvarerhandelen i historisk perspektiv (i DLG 1898–1973 (1973) trækker linierne op i landbrugets andelsforetagender indenfor grovvarerhandelen. Ib Gejl og Chr. R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni (1971) udsendes ved KFK's 75-års jubilæum og rummer med udgangspunkt i den jubilerende virksomheds historie en mængde stof om dansk kornproduktion og handel fra slutningen af forrige århundrede til idag.

K. Horup Laursen: Anders Nielsen – Svejstrup Østergaard (Erhvervshistorisk årbog 1968) portrætterer landbrugets andelsbevægelsens topfigur fra ca. 1900 til 1925.

Organisationslivet er ikke behandlet vi-

dere indgående for dette tidsrums vedkommende. En undtagelse er dog Erik Helmer Pedersen: Agrarbevægelsen (Fynske årbøger 1966), der med propr. F. Andersen Rosendal i centrum følger denne protestbevægelse fra 90'ernes begyndelse til den svinder hen i begyndelsen af 1900'årene. Fra landboforeninger o.lign. foreligger naturligvis et stort tal jubilæumsskrifter af vekslende omfang, men gennemgående af ens, meget beskedent interesse set fra en historikers synspunkt.

Landbruget i 20. årh.

Det er af forskellige indlysende årsager endnu beskedent, hvad der er fremkommet om landbrugets historie fra tiden efter 1900. Der foreligger et omfattende statistisk materiale, som delvis er bearbejdet i Danmarks statistiks publikationer: Landbrugets arbejdskraft (1961) og Landbrugsstatistik 1900–1965 1–2 (1968–69). Den økonomiske side af landbrugets og landbrugsindustriens udvikling behandles i Leon Buch: Investeringerne uden for mejerierne og slagterierne (Nationaløkonomisk tidsskrift 1958) og samme: Studier over landbrugets investeringer 1910–1956 (1963).

Poul Erik Halmind: Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–

69 (Erhvervshistorisk årbog 1968) behandler Landhusholdningsselskabets »reducerede« rolle fra at have været erhvervets centrale organ til dets nutidige, mere specielle funktion som det landbrugsvidenskabelige selskab. Også Hedeselskabet undergik en ændring i forbindelse med opkomsten af statslige organer med parallelle opgaver og hede-»sagens« ændrede stilling, således som Erik Helmer Pedersen: Hedesagen under forvandling (1971), hvor konflikten mellem selskabets ledelse og Th. Claudi Westh indtager en central rolle.

Landbruget i Danmark i mellemkrigsårenes krise bliver behandlet af Erik Helmer Pedersen i Kriser och krispolitik i Norden under mellankrigstiden (Rapport til det nordiske historikermøde 1974), hvor det indgår i en fremstilling af forholdene og reaktionerne på forholdene i de nordiske lande. 30'ernes krisebevægelse par excellence, L.S. er behandlet af Per Brogaard: Landbrugernes sammenslutning (1969), og en episode af bevægelsens historie af Sigurd Jensen: Erhvervsudvalgets krise i vinteren 1940–41 (festskrift til Fridlev Skrubbeltrang 1970). Sammes: Levevilkår i Danmark under besættelsen (1971) – der rettere burde hedde erhvervs- og leve . . . – belyser landbrugserhvervets vilkår under besættelsestiden.